

rechts-radicalen, antidemocratische en nationaal-socialistische publicaties enerzijds en de voedingsbodem voor dergelijke opvattingen anderzijds keer op keer in het luchtledige hangen.

Het meest substantiële deel van het boek (71-379) gaat over de jaren van de Duitse bezetting. Dat is ook de periode waarin 'het bruine boek' de wind mee kreeg en op diverse manieren door de bezettingsautoriteiten werd gestimuleerd, terwijl anders getinte boeken minder kans kregen of werden geboycot door meer of minder expliciete vormen van censuur. Groeneveld toont zich hier een gedreven onderzoeker die op basis van zorgvuldig archiefonderzoek de *Werdegang* van menig auteur, boek, vertaler, vormgever, drukker, uitgever en boekhandelaar is nagegaan. In die zin heeft hij de productie en verspreiding van het bruine boek uitputtend in kaart gebracht, waarbij hij ook de onderlinge tegenstellingen tussen de verschillende groeperingen binnen nationaal-socialistisch Nederland — met name tussen de SS-georiënteerden en de NSB-ers — laat zien.

Tussen de regels door wordt duidelijk hoezeer de nationaal-socialistische cultuurpolitiek erop gericht was zoveel mogelijk mensen en instituties te mobiliseren en aan een Grootgermaanse en/of antisemitische voorstelling van zaken te verbinden. Zo wordt de functie van het bruine boek als instrument voor de nationaal-socialistische cultuurpolitiek bevestigd. Maar aan de betekenis ervan binnen een bredere cultuurhistorische context gaat de auteur voorbij. Wat er aan beschouwing over de betekenis van het bruine boek in vooroorlogs en bezet Nederland ontbreekt, wordt echter dankzij Groenevelds speurzin gecompenseerd met een schat aan informatie, die door middel van een nauwkeurig personen- en zaakregister zeer goed toegankelijk is gemaakt.

Barbara Henkes

L. de Goei, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen: SUN, 2001, 415 blz., €31,50, ISBN 90 5875 025 6).

Strikt genomen gaat dit boek over de geschiedenis van een beweging die in 1924 voor buitenstaanders haast ongemerkt van start ging om na 1970 te verdwijnen, maar in feite biedt het, zoals de ondertitel aangeeft, veel meer. Het gaat ook over cultuurpessimisme, over voor mannen als Querido en Trimbos en een enkele voorvrouw als Lekkerkerker, over ingewikkelde en inefficiënte organisatiestructuren en over een context waarin de overheid lang een passieve rol speelde en de verzuiling tot in de jaren zestig voor complicaties zorgde. De schrijfster, die als senior wetenschappelijk onderzoeker is verbonden aan het Trimbos-instituut in Utrecht, promoveerde in 2001 op dit werk aan de Universiteit van Amsterdam (promotor: Piet de Rooy, copromotor: Giel Hutschemaekers).

Het vertrekpunt van de beweging was de onder medici en liberale intellectuelen levende gedachte dat de modernisering van de samenleving veel mensen psychisch ziek maakte. Uitingen daarvan waren 'neuropathieën' en grote aantallen 'zenuwlijders'. Deskundigen, zoals de hoofdinspecteur van de volksgezondheid Eijkel, waren er van overtuigd dat het aantal geestelijk gehandicapten toenam en dat dit een bedreiging vormde voor de volksgezondheid. Deze veronderstellingen stoelden overigens niet op deugdelijk bewijsmateriaal. In 1924 richtten K. H. Bouman en enkele andere doktoren en psychiaters de Nederlandsche Vereniging ter bevordering der geestelijke volksgezondheid op die de strijd tegen deze tendensen moest aangaan. Een zeker zo belangrijk doel was de gestichtspychiatrie te verlossen uit zijn isolement en het

imago van de psychiatrie te verbeteren. Een belangrijke inspiratiebron was voor K. Bouman en de zijnen de al oudere Amerikaanse *mental hygiene movement*. Als gevolg van interne meningsverschillen die ten dele samenhangen met de verzuiling kwam de vereniging niet goed van de grond. Iemand die temidden van deze onmacht haar eigen weg zocht en vond was de juriste mej. E. C. Lekkerkerker. Het was aan een drietal topambtenaren te danken dat er in 1934 toch nog een nationale door het rijk gesubsidieerde federatie van de grond kwam. Uit de negentiende eeuw stammende institutionele structuren vormden een andere belemmering die pas na de oorlog in fasen kon worden opgeruimd. Het krankzinnigenwezen viel namelijk vanouds onder de afdeling armwezen van Binnenlandse Zaken, terwijl de eerste voorzieningen die zich bezighielden met psychische problemen buiten de gestichten onder Sociale Zaken vielen. De oude Drees en zijn evenknie Beel moesten er aan te pas komen om de inspectie van de krankzinnigen en de krankzinnigengestichten naar Sociale Zaken over te hevelen. Daarmee kwam in 1947 de hele gezondheidszorg tenminste onder één departement te ressorteren.

Na de oorlog versnelde de ontwikkeling. Het succes van de wederopbouw, de sterke toename van het nationale inkomen en de opbouw van de verzorgingsstaat gaven de psychohygiënist de wind in de zeilen. Sociale Zaken en het Praeventiefonds waren bereid de instellingen voor ambulante geestelijke gezondheidszorg te subsidiëren. Medisch opvoedkundige bureaus, bureaus voor levens- en gezinsproblemen, instituten voor multidisciplinaire psychotherapie e. d. vulden het 'niemandsland' tussen de samenleving en de gestichten op. Pas veel later, in 1967, werd een groot deel van de geestelijke gezondheidszorg onder de sociale verzekering (AWBZ) gebracht. Na de bevrijding beleefde het pessimisme over de gevolgen van de modernisering nogmaals een kortdurende hausse, maar deze ebde al snel weer weg. In de zich ontwikkelende ambulante instellingen moesten de psychiaters een nieuwe discipline, de maatschappelijk werkster, naast zich dulden. De zoektocht naar de identiteit van de Psychohygiëne culmineerde met het in 1959 verschenen proefschrift van de toen nog katholieke psychiater Trimbos. Volgens hem was de geestelijke gezondheidszorg geen geloof, geen wetenschap, maar iets ertussen in. Trimbos stond heel ambivalent tegenover zijn vak en zijn geloof.

Toen Trimbos zijn veel besproken en bekritiseerde boek schreef was de positie van de ambulante geestelijke gezondheidszorg geconsolideerd. Dat schiep ruimte voor reflectie en zelfkritiek. De culturele revolutie van de jaren zestig gaf deze nieuwe fase een extra impuls, waardoor de beweging in 1970 zichzelf tegenkwam. Het hoofdstuk waarin deze rumoerige fase wordt behandeld draagt heel toepasselijk de titel 'Laatje ontploffen, heus het helpt!' De beweging had haar taak vervuld, het werd tijd voor organisatie in de vorm van regionale, ontzuidde instituten, de RIAGG's. In 1970 verscheen de eerste regeringsnota over de GGZ en vanaf dat moment ging de overheid zich bemoeien met deze loot aan de sterk uitdijende sector van de gezondheidszorg.

De slotbeschouwing, die zeer de moeite van het lezen waard is, tilt het boek op een hoger niveau. De beweging bestond uit allianties tussen groepen van behandelaars die tegengestelde belangen hadden, maar elkaar vonden omdat zij het over andere zaken roerend eens waren. Zij wilden weg van de oude, verguisde krankzinnigenzorg in het besef dat wie daarmee werd vereenzelvigd het pleit bij voorbaat verloren had. In zo'n situatie is het niet verstandig om te gaan werken met strakke formele kaders en sluitende definitives. Wat dan heel goed blijkt te werken is de wolk van Arie Querido: hoe dicht je er bij komt, hoe vager hij wordt, of de toverbal van Trimbos, die al likkend iedere keer weer van kleur verandert. De door Peter van Lieshout reeds gesignaleerde golfbeweging in de geschiedenis van de GGZ tussen aandacht voor de zorg en die voor de voorkoming van problemen wordt aangevuld met de constatering dat perioden van optimisme en pessimisme elkaar afwisselden.

Leonie de Goei is er in geslaagd een boeiend maar ook gecompliceerd onderwerp indringend te analyseren en het resultaat te verwoorden in een goed en vlot geschreven boek. Zij plaatst de beweging in een context van krankzinnigenzorg en modernisering, maar dit laatste aspect kan wellicht nog eens elders worden uitgewerkt. In dit geval denk ik bij modernisering nog eerder aan secularisering. Kerken en religie gaven kennelijk voor steeds meer mensen geen bruikbare antwoorden op vragen over psychische problemen. Hoe kwam dit en hoe reageerden de kerken en hun leiders op deze ontwikkeling? Nauw verband houdt hiermee het gedrag van de potentiële gebruikers van de GGZ. Zij kwamen in steeds grotere getale en steeds vaker, maar hoe zij omgingen met oude en nieuwe behandelpraktijken, wordt niet duidelijk. Pas na 1970 gingen de patiënten zich organiseren en ontstonden er nieuwe instituties zoals de vertrouwenspersoon en cliëntenbonden, maar dat wil niet zeggen dat zij daarvoor klakkeloos alles deden wat hen door de dokter of de zuster was gezegd.

Ton Kappelhof

G. de Jong, R. Kok, E. Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (Zwolle: Uitgeverij Waanders, 2001, 224 blz., €17,92, ISBN 90 400 9530 2).

In mei 1995 vierde Nederland 50 jaar bevrijding en alle media besteedden hier ruime aandacht aan. De AVRO bracht een programma getiteld *Naar eer en geweten*, waarin een twaalfstal mensen aan het woord werd gelaten over hun oorlogservaringen en vooral over de keuzes waarvoor zij gestaan hadden. Het waren persoonlijke verhalen en in dit boek zijn deze verhalen in een historische context geplaatst.

De redacteurs werken respectievelijk bij de AVRO en het Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie (NIOD). Zij hebben contact gezocht met de sprekers uit het televisieprogramma en toestemming gekregen om de verhalen, samen met informatie uit de voorgesprekken, tot een artikel om te werken. Voor zover de illustraties niet van de hoofdpersonen zelf afkomstig zijn, heeft het NIOD voor beeldmateriaal gezorgd.

Het boek wordt ingeleid door Karel van der Graaf, die destijds ook het programma presenteerde. De verhalen en de historische inbedding zijn thematisch en chronologisch geordend. Alle hoofdstukken zijn ongeveer even lang. Het eerste hoofdstuk gaat over de eerste maanden van de bezetting: de fluwelen handschoenpolitiek van de bezetter en de geleidelijke gelijkschakeling. Het bijbehorende verhaal gaat in feite over accommodatie. De hoofdpersoon in het eerste verhaal kwam voor de keus te staan of zij ontslag moest nemen toen joodse collega's werden weggevoerd. Behalve het accommoderen, wat de meeste landgenoten in feite deden, komen er in de volgende hoofdstukken achtereenvolgens nog verhalen van iemand van de illegale pers, een kind van een NSB-er, joodse overlevenden, artiesten, mensen die onderduikers namen, stakers, iemand die in Duitse krijgsdienst had gevochten, een machinist van de NS en een vertegenwoordiger van het gewapende verzet.

De ervaringen van de meeste sprekers zijn uit andere bronnen min of meer bekend. Dit gold echter in mindere mate voor het verhaal van de zoon uit een NSB-gezin. Deze man werd in 1931 geboren en was gedurende de oorlog lid van de Nationale Jeugdstorm. In 1944 ging hij naar de Reichsschule in Valkenburg, een elite-opleiding van de SS. Rex Rutgers groeide op in wat je een nationaal-socialistische zuil zou kunnen noemen. Hij geloofde als kind dat het nationaal-socialisme mooi en goed was en dat zijn vader aan een betere wereld werkte. Hij vertelt ook dat in kringen van NSB-ers de anti-joodse maatregelen bekend waren, alleen gaf men daar een eigen uitleg aan: 'Joden waren uitzuigers en klaplopers. Joden gooiden met